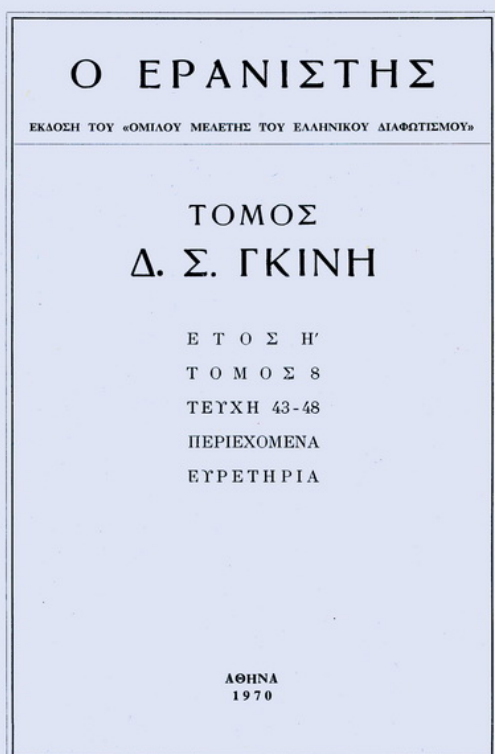

The Gleaner

Vol 8 (1970)

In Honour of D. S. Ginis

Μία έκθεση των Φ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγοπούλου και Σ. Κουμανούδη προς την Επιτροπή Κοραή (1873)

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.9941](https://doi.org/10.12681/er.9941)

Copyright © 2016, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2016). Μία έκθεση των Φ. Ιωάννου, Κ. Παπαρρηγοπούλου και Σ. Κουμανούδη προς την Επιτροπή Κοραή (1873). *The Gleaner*, 8, 329–341. <https://doi.org/10.12681/er.9941>

ΜΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ Φ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Σ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΟΡΑΗ (1873)

Τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω, ἀνέκδοτο ὅσο γνωρίζω,¹ παρουσιάζει διπλὸ ἐνδιαφέρον· πρῶτον γιατί εἶναι ἀπότοκο χαρακτηριστικῶν στιγμῶν τῆς παιδείας μας, ἀφοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἐξόρμηση ἐκείνη ποὺ ἀπὸ τὸ 1872 καὶ γιὰ κάμποσα χρόνια ὕστερα, ἔχοντας ἐπικεντρο τὴν Μασσαλία καὶ τὴν Ἀθήνα, θὰ ἀνάστανε στὴ μνήμη τῶν νεωτέρων μὲ λογῆς ἐνέργειες καὶ ἐκδηλώσεις τὸν ξεχασμένο Κοραῖ,² καὶ ἔπειτα γιατί φέρνει τὴν ὑπογραφή τριῶν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες λογίους τοῦ περασμένου αἰῶνα, τοῦ Φίλιππου Ἰωάννου, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου καὶ τοῦ Στέφανου Κουμανούδη. Πρόκειται γιὰ μιὰν εἰσήγηση ἐπάνω σὲ ζητήματα ἐκδοτικά, μηνολογημένη 19 Ἰανουαρίου 1873, τὴν ὁποία ὑπέβαλαν οἱ τρεῖς πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι στὴν «ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπὴ Κοραῖ» ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ αἴτημά της διαβιβασμένο γιὰ λογαριασμὸ τῆς «ἐν Μασσαλίᾳ Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς». Ὁ Ἀνδρέας Ζ. Μάμουκας, ποὺ εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ σ' αὐτὴ τὴν κίνηση ὡς ἐντολοδόχος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐπιμεληθῇ τὴν ἔκδοση τῶν φιλολογικῶν καταλοίπων τοῦ Κοραῖ, στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τῶν Μετὰ Θάνατον ἐκθέτει σύντομα τὸ σχετικὸ ἱστορικὸ καὶ παραθέτει ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν εἰσήγηση, τὸ τμῆμα ὅπου οἱ εἰσηγητὲς συσταίνουν ἐνθερμα τὴν ἔκδοση τῆς «Ἔλης τοῦ Γαλλογραφικοῦ Λεξικοῦ», μὲ τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς ἐγκαινιάζοταν τότε, στὰ 1881, ἡ σειρὰ τῶν Μετὰ Θάνατον.³

1. Ἀνήκει στὴ συλλογὴ Δημαρᾶ, ὅπου καὶ ἄλλα ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν στὴ δράση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν κατὰ τόπους Ἐπιτροπῶν Κοραῖ καὶ ἰδίως τῆς Ἐπιτροπῆς Κων/πόλεως. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν κύριο Δημαρᾶ ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω καὶ νὰ χρησιμοποιήσω τὸ σχετικὸ φάκελο.

2. Τὸ ἱστορικὸ τῆς κινήσεως, τὰ πρό-

σωπα ποὺ συμμετεῖχαν σ' αὐτή, καθὼς καὶ τὶς ἐκδηλώσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν ὡς τὸ 1881 βλ. στὸν πρόλογο καὶ στὶς σημειώσεις τοῦ πρώτου τόμου τῶν Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων, Ἀθήνα 1881, γραμμένα ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Μάμουκα, κυρίως τὶς σσ. νζ' κ.έ., ρπδ' κ.έ. Βλ. ἐπίσης τὴν Ἐκθεσὶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῖ, Μασσαλία 1887.

3. Ἐ. ἀ., σ. ξβ' καὶ σζ'.

Ἄπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμπεράνῃ κανεὶς, βασισμένος σὲ ἀσφαλῆ τεκμήρια, τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται τώρα ἐδῶ ὁλόκληρο, δὲν εἶναι τὸ πρωτότυπο ἀλλ' ἀντίγραφο τοῦ ἀρχικοῦ, συνοδευτικὸ ἐπιστολῆς τῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Πόλης.⁴

Πρὸς τὴν ἐνταῦθα περὶ τῆς μνήμης τοῦ ἀειμνήστου

Α. Κοραῆ φροντίζουσιν Ἐπιτροπεῖαν,

τοὺς κυρίους Μ. Ρενιέρην, Λέοντα Μελᾶν, Α.Α. Κοντόσταυλον
καὶ Γ. Π. Σκουζέν

Ἐλάβομεν τὸ ἀπὸ ε^{ης} τοῦ παρόντος μηνὸς Ὑμέτερον ἔγγραφον, δι' οὗ κοινοποιεῖτε εἰς ἡμᾶς ὅτι ἡ ἐν Μασσαλία κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἢ ἀναδεχθεῖσα τὴν φροντίδα τῆς συλλογῆς χρημάτων πρὸς ἀνέγερσιν ἀνδριάντος τοῦ ἀειμνήστου Α. Κοραῆ, μετακομιδὴν τῶν λειψάνων αὐτοῦ ἐνθάδε κ.τ.λ., ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῶν μέχρι τοῦ νῦν συνδρομῶν, πιστεύει ὅτι θέλει δυνηθῆ νὰ προβῇ καὶ εἰς ἄλλο ἔργον, συντελοῦν ὁμοίως εἰς τὴν μνήμην τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρός, ἥτοι εἰς νέαν ἔκδοσιν τῶν συγγράμμάτων αὐτοῦ. ζητεῖτε δὲ τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ τῶν ἐξῆς. α'. ἂν πρέπει νὰ ἀνατυπωθῶσιν πάντα τὰ συγγράμματα τοῦ μακαρίτου, ἢ μόνον τινὰ ἐξ αὐτῶν καὶ τίνα β'. πόση δαπάνη ἀπαιτεῖται πρὸς κρεῖττονα αὐτῶν τύπων.

Συνελθόντες καὶ συσκεφθέντες περὶ τοῦ πράγματος λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ διαβιβάσωμεν πρὸς ὑμᾶς τὴν ἐξῆς γνώμην.

α'. Αἱ ἐκδόσεις τοῦ ἀειμνήστου Κοραῆ καθ' ὃν χρόνον ἔγειναν, ἦσαν ὄντως ἄριστα καὶ ὥς τοιαῦτα ἐτίμησαν παρὰ τοῖς σοφοῖς τῆς Εὐρώπης καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότου καὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ. Ἀλλ' ἔκτοτε ἔγειναν ἄλλαι ἐκδόσεις τελειότεραι παρ' Εὐρωπαίων σοφῶν, οἵτινες ὠφελήθησαν ἐκ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῆ ἵνα καταστήσωσι τελειότερας τὰς ἰδικὰς των. Παρουσῶν ἄρα τοιούτων νέων ἐκδόσεων, δὲν φαίνεται εἰς ἡμᾶς εὐλογος ἢ ἀνατύποισι τῶν τοῦ Κοραῆ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ βιβλιο-

4. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτῃ (15 Ἀπριλίου 1873), ἐνισχυόμενη καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα τῆς συλλογῆς Δημαρᾶ, μαρτυρεῖ πόσο πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἀρχικὴ κίνησι γιὰ τὴν προβολὴ τῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ εἶχε παῖξει ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης. Ἐπακολούθησε δυστυχῶς διαμάχη γιὰ τὰ πρωτεῖα ἀνάμεσα στὴν Κων/πολὴ καὶ τὴν Μασσαλία, ποὺ ἔληξε μὲ ὑποχώρησι

τῆς πρώτης καὶ ἀργότερα διάλυσι, ὅπως φαίνεται, τῆς ἐκεῖ Ἐπιτροπῆς. Αὐτὸς ἄλλωστε πρέπει νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Ἄ. Μάμουκας δὲν μνημονεύει παρὰ μόνο μιὰ φορὰ (σ. ρπε') τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης καὶ δὲν δημοσιεύει ὀνόματα κωνσταντινουπολιτῶν στοὺς καταλόγους τῶν συνδρομητῶν (σ. ρηγ' κ.έ.).

θήκη τοῦ μακαρίτου ἐν Χίῳ εὐρίσκονται, ὡς παρὰ τοῦ κυρίου Α. Μάμουκα τοῦ πρό τινων μηνῶν ἐπισκεφθέντος τὴν Χίον μαθάνομεν, νέαι τινὲς χειρόγραφοι σημειώσεις τοῦ Κοραῆ ἐπὶ τινων ἐκδόσεών του· ἀλλ' αἱ σημειώσεις αὗται εἶναι τόσον ὀλίγαι (καὶ αὗται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ παραπομπαί), ὥστε δὲν δικαιολογοῦσι τὴν ἀνατύπωσιν. Ἐὰν δὲ συσταθῇ Ἐπιτροπεία τις ἐκ φιλολόγων καὶ δοθῇ εἰς αὐτὴν ἐντολὴ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὰς προτέρας ἐκδόσεις τοῦ Κοραῆ ὠφελουμένη πρὸς τοῦτο ἐκ νεωτέρων ἐκδόσεων, τότε τὸ νέον τοῦτο ἔργον δὲν θέλει εἶσθαι πλέον ἔργον τοῦ Κοραῆ καὶ ὁ σκοπὸς μεταβάλλεται. Μαθάνομεν ὁμως παρὰ τοῦ κυρίου Α. Μάμουκα ὅτι ἐν τῇ ῥηθείσῃ βιβλιοθήκῃ τοῦ μακαρίτου ἐν Χίῳ εὐρίσκεται χειρόγραφον λεξικὸν ἀπὸ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πληρὴς καὶ ἔτοιμον εἰς ἐκδοσιν. Διὸ πρὸ πάντων κρίνομεν ἐκδοτέον τὸ λεξικὸν τοῦτο, τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ ὁποίου ἐργυῖται εἰς ἡμᾶς ἡ πασίγνωστος πολυμαθία τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ βαθεῖα ἀμφοτέρων τῶν γλωσσῶν γνώσις, ἣν εἶχεν ὁ μακαρίτης. Νομίζομεν δὲ μεγίστην τοῦ ἔθνους ἡμῶν ζημίαν τὴν στέρησιν τοῦ λεξικοῦ τούτου, τηρουμένου κατακλείστου τοσοῦτον χρόνον. Ἐπειδὴ δὲ πιθανὸν ὅτι καὶ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρὸς εὐρίσκονται ἐν τῇ ῥηθείσῃ βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ, γνωμοδοτοῦμεν ἵνα ἐξετασθῶσι καὶ ταῦτα ὑπὸ λογίον ὁμογενοῦς, ἱκανοῦ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἰδίως ἐπιτετραμμένου αὐτὸ ἐπὶ χρηματικῇ ἀμοιβῇ καὶ νὰ τυπωθῶσιν ὅσα ἤθελον εὐρεθῇ ἀρμόδια εἰς τύπωσιν.

Κατόπιν τῶν ῥηθέντων κρίνομεν ἀνατυπωτέα καὶ τὰ ἐπιγεγραμμένα Ἀτακτα τοῦ Κοραῆ, ἐν οἷς εὐρίσκεται τεθησανρισμένη πολλὴ καὶ ἀξιόλογος ὕλη χρήσιμος εἰς ἀκριβεστέραν γνώσιν τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐπειδὴ πᾶσα ἀνάγκη νὰ ῥυθμισθῇ τέλος πάντων, κανονισθῇ καὶ πλουτισθῇ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα, ἵνα μὴ ἡμεῖς ἐκ πάντων τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν ἀρρύθμιστοι καὶ πρὸς ἀλλήλους ἀσύμφωνοι, ἄλλον ἄλλως γράφοντες καὶ ἐκάστου κατ' ἰδίαν γραμματικὴν ἢ κατὰ τὴν ἐκάστοτε εὐμετάτρεπτον του ὄρεξιν ῥυθμιζομένου, ἀπαιτεῖται νὰ ληθῇ περὶ τούτου σπουδαία φροντίς καὶ ἐφημερίς ἰδίᾳ νὰ συστηθῇ, κύριον θέμα ἔχουσα τὴν περὶ ῥυθμίσεως καὶ πλουτισμοῦ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης ὑπὸ τῶν πανταχοῦ ὁμογενῶν λογίων συζήτησιν. Πρὸς δὲ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶναι ἀναγκαϊότατος ὁ πολύτιμος θησαυρὸς τῶν περὶ γλώσσης σκέψεων καὶ κρίσεων τοῦ σοφοῦ Κοραῆ, ὁ ἐν τοῖς Ἀτάκτοις αὐτοῦ ἀποτεθησανρισμένος. Ἐνῶ διὰ τοὺς ῥηθέντας λόγους κρίνομεν ἀναγκαίαν τὴν ἀνατύπωσιν τῶν Ἀτάκτων τοῦ Κοραῆ, δὲν συμφωνοῦμεν

καὶ οἱ τρεῖς περὶ τῆς ἀνατυπώσεως πάντων τῶν περιεχομένων ἐν τῷ πεντατόμῳ ἐκείνῳ συγγράμματι, ἀλλ' οἱ δύο ἡμῶν νομίζομεν εὐλογώτερον νὰ ἐξαιρεθῶσι δύο διάλογοι, μηδεμίαν σχέσιν ἔχοντες μὲ τὴν λοιπὴν ὕλην τῶν Ἀτάκτων· ἦτοι ὁ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγίου φωτὸς καὶ ὁ τοῦ Δημοχάρους καὶ Πασιχάρους. Καὶ τὸν μὲν πρῶτον διάλογον νομίζομεν ἐξαιρετέον πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένου σκανδάλου παρ' ἐκείνοις, οἵτινες δὲν εἶναι ἱκανῶς παρεσκευασμένοι πρὸς ἀκίνδυνον συζήτησιν τοιούτων θρησκευτικῶν ὑποθέσεων καὶ εὐκόλως ἐκτρεπόμενοι τοῦ προσήκοντος ἀπορρίπτουσιν ἀδιακρίτως κατὰ τὴν γερμανικὴν παροϊμίαν μετὰ τοῦ λουτρίου ὕδατος καὶ τὸ λουόμενον βρέφος. Τὸν δὲ δεύτερον νομίζομεν ὁμοίως ἐξαιρετέον· διότι τὸ πολιτικὸν ζήτημα, περὶ οὗ περὶ τὸ τέλος τοῦ διαλόγου πραγματεύεται, ἦτοι τὸ περὶ τοῦ εἶδους τοῦ πολιτεύματος τοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀρμόζοντος, ἀπεφάσισεν ἔκτοτε ἐναντίον τῆς δοξασίας τοῦ Κοραῆ αὐτὸ τὸ Ἔθνος ἐν τρισὶν ἐθνικαῖς συνελεύσεσι· καὶ ἀπεφάσισεν ἐν γνώσει τῶν περιστάσεών του καὶ ἀληθῶν του χρειῶν. Δὲν εἶναι δὲ φρόνιμον νὰ δίδηται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀπείρου καὶ εὐφρατασιώτου ἐλληνικῆς νεολαίας ἀφορμὴ νὰ καταφρονῇ τὸ καθεστὼς πολίτευμα τῆς Πατρίδος τῆς καὶ νὰ ὁρμᾷ εἰς ἀντικατάστασιν ἄλλον ἀσυμβιβάστου πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὰς περιστάσεις τοῦ ἡμετέρου ἔθνους.

Ἐὰν μετὰ τὴν τύπωσιν τῶν μέχρι τοῦδε ῥηθέντων συγγραμμάτων τοῦ Κοραῆ ὑπολείπωνται χρήματα ἱκανά, κρίνομεν καλὸν νὰ ἀνατυπωθῶσι καὶ τὰ Προλεγόμενα εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις αὐτοῦ· διότι ἐν τούτοις περιέχονται σοφαὶ καὶ διδακτικώταται κρίσεις τοῦ ἀνδρὸς περὶ τῶν ἐκδιδομένων ὑπ' αὐτοῦ συγγραφέων καὶ συγγραμμάτων· ἔτι δὲ καὶ συμβουλαὶ πρὸς τοὺς νέους Ἕλληνας ἐπιτηδειόταται πρὸς διέγερσιν τῆς φιλοπατρίας αὐτῶν, θερμαίνουσαι τὴν καρδίαν αὐτῶν πρὸς πᾶν ἀγαθὸν καὶ καλὸν καὶ τίμιον.

Κατόπιν τῶν ῥηθέντων ἀρμόδιον κρίνομεν νὰ ἀνατυπωθῇ καὶ τὸ τοῦ Ἱπποκράτους περὶ ἀέρος καὶ ὑδάτων μετὰ τῆς μεταφράσεως καὶ τῶν σημειώσεων τοῦ Κοραῆ διὰ τὴν μεγάλην τούτων ἀξίαν καὶ διότι τὸ φιλοπόνημα τοῦτο τοῦ ἀνδρὸς ὑπῆρξεν, οὕτως εἰπεῖν, ὁ θεμέλιος λίθος, ἐφ' οὗ ὠκοδομήθη ἡ φιλογολικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ αὐτοῦ δόξα.

Περὶ δὲ τῆς ἀπαιτουμένης δαπάνης εἰς τύπωσιν τῶν ῥηθέντων τοῦ Κοραῆ πονημάτων δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν· διότι οὔτε τὸ ποσὸν τῶν τυπωθησομένων εἶναι ἤδη ὠρισμένον, οὔτε ἡ ποιότης τοῦ χαρτου, οὔτε ὁ τρόπος τῆς τυπώσεως.

Ταῦτα ἐνομίσαμεν, Κύριοι, ἀρμόδια νὰ γράψωμεν πρὸς Ὑμᾶς ἀπο-

κρινόμενοι εἰς τὴν Ὑμετέραν ἐρώτησιν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Ὑμετέρου πρὸς ἡμᾶς ἐγγράφου ἀνέγνωμεν ὅτι σκοπὸς τῆς ἐν Μασσαλία κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Ὑμετέρας ἐνταῦθα εἶναι οὐχὶ μόνον ἡ ἔμπροσθεν τοῦ Πανεπιστημίου ἀνέγερσις ἀνδριάντος τοῦ ἀειμνήστου Κοραῆ, ἡ οἰκοδομὴ μνήματος ἀξιοπρεποῦς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ ὅλου ἡ μέρους τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν Παρισίων, συγχωρήσατε εἰς ἡμᾶς νὰ ἐξενέγκωμεν καὶ περὶ τούτου γνώμην, ἂν καὶ εἰς τοῦτο δὲν προεκλήθημεν παρ' Ὑμῶν. Ἀπόκειται δὲ εἰς ὑμᾶς νὰ παραδεχθῆτε ἢ νὰ ἀπορρίψετε αὐτήν. Ὁ ἀείμνηστος ἐκεῖνος ἀνὴρ, ἀποθανὼν ἐν Παρίσις κατὰ τὸ 1833 ἔτος, ὥρισε νὰ ταφῇ ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, τὴν ὁποίαν ἡγάπα ἴσα μὲ τὴν πατρίδα του· τὴν δὲ τελευταίαν του ταύτην θέλησιν ἐδήλωσε δαφέστατα διὰ τῆς ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος συνέταξε καὶ ἥτις ἐπέχει τόπον διαθήκης. Πῶς λοιπὸν ἀποφασίζεται τῶρα νὰ μετακομισθῶσιν ἐνταῦθα τὰ λείψανα τοῦ μακαρίτου ἐναντίον ῥήτης αὐτοῦ θελήσεως; Ἐὰν ὁ μακαρίτης ἤθελε τὴν μετακομιδὴν ταύτην, ἤθελε βεβαίως διατάξει αὐτήν ἐν τῇ διαθήκῃ του, ὡς διέταξε καὶ τὴν μετακομιδὴν τῆς βιβλιοθήκης του εἰς τὴν πατρίδα του Χίον. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ μακαρίτου ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἤδη ἐλευθέρη καὶ κράτος καθεστὼς ὅπως σήμερον. Ἐπειτα νομίζομεν καλὸν νὰ μένωσι τὰ ὁστὰ τοῦ μακαρίτου, ὅπου εὐρίσκονται καὶ διὰ τὸν ἐξῆς λόγον. Ἐπειδὴ ὁ Κοραῆς ἐπαυδεύθη ἐπιστημονικῶς ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐκεῖ εἰργάσθη τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ βίου του πρὸς φωτισμὸν καὶ πολιτικὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, οἱ Γάλλοι ἔχουσι λόγον νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς ὡς συνεργοὺς τοῦ σοφοῦ Ἑλλήνος εἰς τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος του· ὁ δὲ τάφος αὐτοῦ θέλει ἐνθυμίζει πάντοτε τὴν ῥηθεῖσαν ἑαυτῶν συνεργίαν καὶ συσφίγγει τὸν πνευματικὸν ἑαυτῶν δεσμὸν μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ὑπὲρ ὧν καὶ πρὸ τοῦ ἀγῶνος φαίνονται ἐργασθέντες διὰ τοῦ Κοραῆ. Ἀλλὰ καὶ οἱ νέοι Ἑλληνες οἱ χάριν παιδεύσεως μεταβαίνοντες εἰς Παρίσιον, ἐπισκεπτόμενοι τὸν τάφον τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς θέλουσιν ἐμπνέεσθαι ὑπ' αὐτοῦ καὶ κινεῖσθαι εἰς μίμησίν του, θερμαινόμενοι ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐπιστήμης, ὅστις ἐφλόγιζε τὴν καρδίαν ἐκείνου. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Κοραῆ ἐπὶ τοῦ Παρισίου ὄρους ἔξω τῶν Παρισίων ὁ Γάλλος καὶ ὁ Ἕλλην θέλουσι συνέρχεσθαι πάντοτε μὲ κοινὸν αἶσθημα σεβασμοῦ καὶ τείνει συμπαθῶς πρὸς ἀλλήλους τὴν χεῖρα, ἐνθυμούμενοι ἀμφοτέρωι ὅτι ὁ ἐκεῖ κοιμώμενος ἐνδοξος υἱὸς τῆς Ἑλλάδος ἐν Γαλλίᾳ ἠρύσθη τὸ φῶς, δι' οὗ ἐφώτισε τὴν

ἀπ' αἰώνων ἐσκοτισμένην πατρίδα του καὶ ὠδήγησεν αὐτὴν εἰς τὴν πο-
θεινὴν τῆς ἐλευθερίαν.

Ἐν τούτοις, δέχθητε, Κύριοι, τὰς διαβεβαιώσεις τῆς πρὸς Ὑμᾶς
ἐξαιρέτου ἡμῶν τιμῆς καὶ ὑπολήψεως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 19 Ἰανουαρίου 1873.

Ὑπογρ., Φίλιππος Ἰωάννου

» Κ. Παπαρηγόπουλος

» Στέφανος Α. Κουμανούδης

Συνοψίζω τὰ κύρια σημεῖα τῆς εἰσηγήσεως: οἱ εἰσηγητὲς α) δια-
τυπώνουν ἐπιφυλάξεις, ἐπικαλούμενοι κρατούσες στὴ φιλολογικὴ ἐπι-
στήμη ἀρχές, ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀνατυπώσεως τῶν ἐκδό-
σεων τοῦ Κοραΐ, β) εἰσηγοῦνται τὴν ἔκδοση τοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ
Λεξικοῦ καὶ ὁποιοῦ ἄλλου ἀπὸ τὰ ἀποκείμενα στὴ Χίο χειρόγραφα
τοῦ Κοραΐ θὰ κρινόταν κατὰλληλο γιὰ δημοσίευση, γ) ὑποδεικνύουν
τὸ ἔργο αὐτὸ ν' ἀναληφθῇ ἀπὸ ἱκανὸ ἑλληνα λόγιον ἐπ' ἀμοιβῇ, δ)
συσταίνουν ὁμόφωνα νὰ ἀνατυπωθοῦν τὰ Ἀτάκτα, ἔργο κατὰ τὴν
κρίσιν τους ἀναγκαϊότατον στὴν προσπάθεια νὰ ρυθμισθῇ ἡ γλῶσσα σὲ
μιὰ ἐποχὴ γλωσσικῆς ἀναρχίας, ε) δύο ἀπὸ τοὺς ὑπογράφοντες κρίνουν
σωστὸ νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τῆς ὕλης τῶν Ἀτάκτων,
γιὰ λόγους θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ πρόνοιας,
οἱ περιεχόμενοι ἐκεῖ δύο διάλογοι, ὁ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀγίου
φωτὸς καὶ ὁ διάλογος Δημοχάρους καὶ Πασιχάρους,⁵ στ) ὑποδεικνύουν
νὰ ἀνατυπωθοῦν τὰ Προλεγόμενα καί, κατ' ἐξαίρεσιν ἀπὸ τὴν φιλολογικὴς
ἐκδόσεις, τὸ περὶ ἀέρος, ὑδάτων καὶ τόπων τοῦ Ἱπποκράτη, ζ) ἀπὸ ἑλλει-
ψη στοιχείων ἀδυνατοῦν νὰ προσφέρουν τὰ φῶτα τοὺς σὲ ζητήματα τε-
χνικῆς φύσεως (δαπάνης τῶν ἐκδόσεων κλπ.), καὶ τέλος η) παρεμβαί-
νοντας αὐτόκλητοι στὸ θέμα, θεωροῦν τὴν ἀπόφασιν τῆς Κεντρικῆς
Ἐπιτροπῆς νὰ μετακομίσῃ τὰ λείψανα τοῦ Κοραΐ στὴν Ἀθῆνα ὡς
παραβίασιν τῆς θελήσεως τοῦ νεκροῦ ἀλλὰ καὶ ἐνέργεια ἐθνικὰ ἀντε-
δεικνυμένη.

Ὡς ποῦθ βαθεῖα ἡ εἰσηγήσιν φάνηκε χρήσιμη στοὺς ἀποδέκτες τῆς;

5. Ὁ διάλογος περὶ τοῦ ἐν Ἱερο-
σολύμοις ἀγίου φωτὸς δημοσιεύεται στὸν
Γ' τόμον τῶν Ἀτάκτων, 1830, σ. 329-
424, καὶ ὁ Δημοχάρους - Πασιχάρους
στὸν Β', 1829, σ. λα'-ρλ'. Πρῶτον διά-

λογο μετὰ τὰ ἴδια αὐτὰ πρόσωπα δημοσι-
εῖται ὁ Κοραΐς στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀρρι-
ανοῦ Ἐπισκλήτου διατριβῶν μέρος β',
1827, σ. α'-μ'.

Μιά ματιά στη σειρά τῶν κοραϊκῶν ἐκδόσεων πού ἀκολούθησαν, ὁδηγεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι τελικά καμμιά ἀπό τίς ὑποδείξεις τῶν εἰσηγητῶν, ὅσες τουλάχιστο ἀφοροῦσαν ἀνατυπώσεις ἔργων, δέν πῆρε σάρκα καί ὀστά. Ἔτσι ἓνας ἀπό τοὺς πρωταρχικοὺς σκοποὺς τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ, ἡ ἀνατύπωση «τῶν ἀθανάτων αὐτοῦ συγγραμμάτων» καί ἡ δωρεάν διανομή τους «εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τῆς τε ἐλευθέρας καί δούλης Ἑλλάδος» ἐγκαταλείπεται ὀριστικά, παρὰ τὴν ἐπίσημη προβολή του μέσα ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια γράμματα πού εἶχε ἀπευθύνει ἡ Ἐπιτροπὴ στοῦ πανελλήνιο⁶ καί παρὰ τὴν εὐμενῆ ὑποδοχὴ τῆς ἰδέας ἀπὸ ἄλλους λογίους.⁷ Δέν ξέρω κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ συνήρρησαν στὴν ὑπαναχώρηση αὐτὴ οἱ κρίσεις τῶν εἰσηγητῶν γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἀξία τῶν κοραϊκῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1875, ἡ Ἐπιτροπὴ, ἂν καί εἶχε δώσει ἤδη προτεραιότητα στὴν ἀναζήτηση καί ἐκδοση τῶν καταλοίπων τοῦ Κοραῆ, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποβλέπει πάντα στὸν ἀρχικὸ τῆς σκοπὸ καί ἔμοιαζε νὰ δίνει βαρύνουσα σημασία στὶς εἰσηγήσεις τῶν τριῶν.⁸

6. Τὰ μετὰ θάνατον, σ. ρπδ', ὅπου ἡ ἐγκύκλιος τῆς 26 Ἰουνίου 1872 πρὸς τοὺς Ὁμογενεῖς. Μιά δεύτερη ἐγκύκλιο, μὲ ἡμερομηνία 30 Ἰουνίου 1872, ἀπευθύνει ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ὀνομαστικά σὲ Ἕλληνες διαφόρων πόλεων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὕστερα συγκροτήθηκαν οἱ κατὰ τόπους ἐπιτροπὲς Κοραῆ. Καί τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης ἐγκυκλίου λιθογραφημένα ἀντίτυπα σώζονται στὴ συλλογὴ Δημαρᾶ.

7. Ὁ Πέτρος Βράβιλας Ἀρμένης χαρὰκτῆρισε τὴν ἀνατύπωση καί διάδοση τῶν βιβλίων τοῦ Κοραῆ ὡς τὴν «κορωνίδα» καί τὸ «ἐθνωφελέστερον τῶν προκειμένων ἔργων», βλ. *Τὰ μετὰ θάνατον*, Α', σ. ρήβ'. Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ θὰ ἐξέφραζε τὴν ἀντίθεσή του ὁ Παντελῆς Κοντογιάννης, *Τιμαὶ εἰς Κοραῆν καὶ εὐφημοὶ λόγοι περὶ αὐτοῦ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ θανάτου του*, «Χιακὰ Χρονικά», 3 (1917) σ. 142.

8. Οἱ πληροφορίες ἀπὸ δύο ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς Δημαρᾶ· στὴν πρώτη, μὲ

ἡμερομηνία 30 Μαΐου 1874 καί ἀποδέκτη τὸν Ἀ. Μάμουκα, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ, παρακαλῶντας τὸν χιώτη λόγιο νὰ σπεύσῃ στὴ Χίο πρὸς συναγωγὴ ὑλικοῦ, τοῦ ἀνακοινῶναι ὅτι «μεθ' ὧριμον σκέψιν ἔφθασεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦ ν' ἀφήσῃ πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὰς μερικότητας τῆς ἀνατυπώσεως καί νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ ἀμέσως κατεπιῖγον τουτέστι τὴν συλλογὴν ἐν Χίῳ καί μεταφορὰν εἰς Ἀθήνας τῆς πρὸς ἀνατύπωσιν ὕλης».

Στὴν δεύτερη, μηνολογημένη 29 Μαΐου 1875, ἡ Κεντρικὴ ἐπίσης Ἐπιτροπὴ ἐνημερώνοντας τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Πόλης γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐνεργειῶν τῆς, μεταξὺ ἄλλων τῆς γνωρίζει ὅτι «ἡ ἐν Ἀθήναις προσκληθεῖσα ἐπιτροπὴ Λογίων ἀπεφάνθη περὶ τῆς ἀνατυπώσεως τῶν συγγραμμάτων ὑποδείξασα τὴν σειράν αὐτῶν κατὰ τὴν ἐκδοσιν». Περίττῃ βέβαια ἡ πληροφορία, ἀφοῦ στὴν Πόλιν ἦταν ἐνήμεροι γιὰ τὴν εἰσήγηση τῶν τριῶν, χάρις στοὺς ἐπιτρόπους τῶν Ἀθηνῶν, ἤδη ἀπὸ τὸ 1873.

Ὡστόσο στὰ 1879, πρὶν ἀκόμη νὰ κυκλοφορήσῃ ὁ πρῶτος τόμος τῶν Μετὰ θάνατον μετὰ τὴν «Ὑλὴ τοῦ Γαλλογραιικικοῦ Λεξικοῦ» καὶ ἐν ὄψει τῶν ἀποφάσεων γιὰ τὸ ἀμέσως μετὰ ἐκδοτέο ἔργο, ἄρχισαν πιά νὰ πρυτανεύουν οἱ σκέψεις ποὺ τελικὰ θὰ ἐχάραζαν τὴν ἐνιαία γραμμὴ τοῦ ἐκδοτικοῦ ἐκείνου προγράμματος. Μάταια ὁ Ἀνδρέας Μάμουκας (ὁ ὁποῖος στὸ μεταξὺ, χάρις σὲ τρία ταξίδια στὴ Χίο, εἶχε ἀποθησαυρίσει ἄφθονο ὑλικὸ ἀπὸ τὰ κοραϊκὰ κατάλοιπα) συνιστοῦσε ὡς δεύτερο ἔργο τὴν ἀνατύπωση τῶν Ἀτάκτων καὶ τῶν Προλεγομένων, ὑπόδειξη σύμφωνη ἄλλωστε καὶ μετὰ τὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ 1873⁹ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἦταν φανερό πὼς εἶχε καταλήξει στὶς δικές της ἀποφάσεις. Χωρὶς ἄλλο, κινήμενη ἀπὸ συναισθήματα ἐθνικῆς ζηλοτυπίας, ποὺ τὰ ἐξῆψε ἡ κατὰ τὸ 1877 ἐκδοση στὸ Παρίσι τῶν γαλλικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ,¹⁰ θέλησε νὰ μιμηθῇ τοὺς γάλλους φιλέλληνες

9. Τὴ σύσταση διεβίβασε ὁ Μάμουκας στὸν πρόεδρο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Στέφ. Ζαφειρόπουλο, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ πρώτου στὸν Κωνσταντῖνο Σάθα, μνημολογημένο 10/22 Φεβρουαρίου 1879: «[Σημειούσθω ὧδε κατὰ πάροδον —τοῦ ἐμπιστεύεται— ὅτι ὁ Κορ X.[αρίλαος] εἶπέ μοι ὅτι ὁ Κορ Ζαφειρόπουλος τῷ γράφει, νὰ ἀρχίσῃ μετὰ τὸ Λεξικὸν ἡ τύπωση τῶν πάλαι ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ρῶτα ἐκδομένων ἐπιστολῶν ... Ἐνόνει δὲ ὁ Κορ X. νὰ μετατυπώσω ταύτας συνάπτων καὶ ὅσας κατὰ καιροὺς ἐγὼ συνέλεξα πρὸς ἐμὴν χρῆσιν, πιστῶς ἀντιγράφας καί, πλὴν ὀλίγων, πρωτοτύπους... ὅτε δὲ ὁ ῥηθεὶς φίλος μ' ἔκανε τὴν πρότασιν ὡς ἐκ μέρους τοῦ Κου Ζαφειροπούλου, ἀπήντησα, ὅτι: καλὴτερα θὰ κάμει ἡ Ἐπιτροπὴ ἂν, μετὰ τὸ Λεξικόν, ἀποφασίσῃ τὴν μετατύπωσιν τῶν Ἀτάκτων κατὰ συνεχῆ ἀλφαβητικὴν τάξιν, πρὸς δὲ καὶ τῶν προλεγομένων εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις τοῦ Γέροντος. Ἀγνοῶ τί θ' ἀποφασίσῃ ἡ Ἐπιτροπὴ, καὶ οὐδ' ἐξετάζω, ἀφοῦ μόνον μέσον ἐνεργείας ἔκρινεν αὕτη τὸ τοῦ Κου Χαριλάου)».

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτῃ τοῦ Μάμουκα καὶ ἄλλες 57 τοῦ ἴδιου πρὸς τὸν Σάθα τῶν

ἐτῶν 1870-1883 βρίσκονται στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Νότη Καραβία, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ κάνω χρῆσιν τους. Τὰ παραπάνω γράμματα θὰ ἀποτελέσουν βασικὴ πηγὴ ἐνὸς εὐρύτερου μελετήματος ποὺ σκοπεύω νὰ δημοσιεύσω ἀργότερα.

10. *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796)*, Παρίσι 1877. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ Κοραῆ προσπάθησε εἰς μάτην νὰ τὴν παραχωρηθοῦν οἱ ἐπιστολὲς πρὸς ἐκδοση, βλ. *Lettres inédites*, σ. χ καὶ Ἰω. Γενναδίου, *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αἰοιδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903, σ. 17. Πάντως ἡ Ἐπιτροπὴ πολὺ νωρίτερα ἀκόμη, ἤδη στὰ 1784, εἶχε ἐνδιαφερθῇ γιὰ τὴν συναγωγὴ τῶν διάσπαρτων ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ, μετὰ σκοπὸ νὰ τὴς ἐκδώσῃ ἀργότερα· βλ. περὶ ληψὴ τῆς σχετικῆς ἐγκυκλίου τῆς (31 Ἰανουαρίου 1874) πρὸς τὴν κατὰ τόπους ἐπιτροπὴν στὸν πρῶτο τόμο τῶν Μετὰ θάνατον. σ. νθ'. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ὑπῆρχε καὶ πάλι ἀφορμὴ: ἡ προέκδοση στὰ 1873 ἀπὸ τὸν Brunet de Presle μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν πρὸς Chardon ἐπιστολῶν στὸ *Annuaire* τῆς «Ἐταιρείας πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλλη-

και να συνεχίση με τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἡ δημοσίευσή ἦταν ἡ κυριώτερη προσφορά της στὸν ἑλληνισμό, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ ὅχι ἄδικες ἐπικρίσεις: μετὰ τὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Κοραΐ.¹¹ Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἡ σειρὰ τῶν Μετὰ θάνατον δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ γραμμὴ της· περιέλαβε ἀποκλειστικῶς ἔργα ἀνέκδοτα, πού, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Μάμουκα (1885),¹² τὰ ἐπιμελήθηκε καὶ τὰ ἐξέδωσε ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν Νικόλαος Δαμαλᾶς, ὅχι ὅμως πιά κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς.¹³

Τρία ἀκόμη σημεῖα τῆς εἰσηγήσεως θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴ συνέχεια. Προέχει ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἀνακολουθίας· ὅπως γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό της, τὴν ἐποχὴ πού οἱ τρεῖς πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι ὑπέβαλαν τὴν ἐκθεσὴ τους στὴν Ἐπιτροπὴ Κοραΐ τῶν Ἀθηνῶν (Ἰανουάριος 1873), δὲν εἶχε ἀκόμη διορισθῇ ὁ Ἀνδρέας Μάμουκας ἐπιμελητὴς τῶν ἐκδόσεων καὶ ὅ,τι ἐγνώριζαν ἀπὸ αὐτὸν, περιοριζόταν σὲ μερικὰ μόνον στοιχεῖα γιὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κοραΐ, καρπὸ ἐνὸς ἰδιωτικοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Χίο τὸν προηγούμενον χρόνον. Ἐπομένως δὲν μπορούσαν νὰ ξέρουν τότε τὴν ἔκτασιν τῆς ἐργασίας τὴν ὁποία ἐπρόκειτο, ἐπίσημα πιά, νὰ ἐπιτελέσῃ ἀργότερα ὁ Μάμουκας, τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἴδιου στὸν πρῶτον τόμον τῶν Μετὰ θάνατον. Εἶναι λοιπὸν φανερὴ ἡ ἀνακολουθία πού περιέχεται στὴν συνέχεια τῆς περιγραφῆς αὐτῆς: «ἡ ἐργασία μου—βεβαιώνει ὁ χιῶτης λόγιος— ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπιτροπὴν, διεβιβάσθη κατόπιν πρὸς εἰδικὴν ἐπιτροπὴν συγκροτηθεῖσαν ἐκ

νικῶν Γραμμάτων». Γιὰ τίς μεταγενέστερες ἀποφάσεις τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπάνω στὸ θέμα, βλ. τὴν προηγούμενη σημείωσιν.

11. Ἀναφέρομαι κυρίως στὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Ἰω. Γεννάδιου, *Κρίσεις καὶ σκέψεις*, σ. 21 καὶ *passim*.

12. Βιογραφία τοῦ Μάμουκα ἔχουμε ἀπὸ τὸν Α. Καλβοκορέση, Ἀνδρέας Ζ. Μάμουκας, ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕ, Ἀθήνα 1958.

13. Τοὺς λόγους πού ἐπέφεραν τὴ διακοπὴ τῆς συνεργασίας μεταξὺ τοῦ ἐκδότη καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοὺς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ Δαμαλᾶ στὸν 6ο τόμον τῶν Μετὰ θάνα-

τον, Ἀθήνα 1888, σ. ζ'-η'. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐξηγῇ καὶ τὸ γιὰτὶ ὁ νέος ἐκδότης ἀγνόησε τὰ προϊόντα τῶν κόπων τοῦ προκατόχου του καὶ προτίμησε νὰ περιλάβῃ στοὺς ὑπόλοιπους τόμους τῶν Μετὰ θάνατον ἄλλα δείγματα τῆς κοραϊκῆς σοφίας καὶ φιλοπονίας, ὅχι περισσότερο ἀξιόλογα. Μεταφέρω πάντως ἐδῶ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἰω. Γεννάδιου: «ξυλοσχιστικὴ σειρὰ τῶν Μετὰ θάνατον», ἔ. ἀ., σ. 17, σημ. 20. Ἀναγραφὴ τῶν τόμων τῆς σειρᾶς βλ. στοῦ Γεωργίου Γ. Λαδᾶ, *Βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ*, Ἀθήνα 1934, σ. 44.

λογίων, οἵτινες διὰ μακρᾶς ἐκθέσεως (19 Ἰανουαρίου 1873) ἐξενεγκόντες γνώμην, κτλ., κτλ.».¹⁴

Τὸ ἐπόμενο σχόλιο ἀφορᾷ στὴ μοναδική πρόταση τῶν εἰσηγητῶν ποὺ δὲν διατυπώθηκε ὁμόφωνα, τὴν πέμπτη. Θὰ θέλαμε γιὰ πολλοὺς λόγους νὰ ξέραμε τὸ μέλος ποὺ ἐμειοψήφισε : ποιὸς καὶ γιατί δὲν συγκατατέθηκε στὴ γνώμη νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τῶν περιεχομένων τῶν Ἀτάκτων οἱ διάλογοι γιὰ τὸ ἅγιο φῶς καὶ τοῦ Δημοχάρους - Πασιχάρους. Ὡστόσο ἡ ἐπιχειρηματολογία μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο ἄλλοι στηρίζουν τὴν θέση τους, βοηθαίει στὴ διατύπωση κάποιων εὐλογίων εἰκασίων. Εἰσηγοῦνται — ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ στὴν ἐκθεσή τους — τὴν ἐξαίρεση τῶν διαλόγων θέλοντας, προκειμένου γιὰ τὸν πρῶτο, νὰ προλάβουν τὴν πρόκληση ἐνδεχόμενου σκανδαλισμοῦ στὶς θρησκευτικὲς συνειδήσεις καί, προκειμένου γιὰ τὸν δεύτερο, νὰ προστατεύσουν τὴν «ἀπειρον καὶ εὐφρατασίωτον» ἐλληνικὴ νεότητα ἀπὸ ἄκαιρες καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ πολιτεύματος ἐπιρροές.

Τὸ πνεῦμα ποὺ διέπει τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς ἀσφαλῶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρῇ σύμφωνο ἓνα λόγιο μὲ λιγότερους ἐνδοιασμοὺς ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ πράγματα ἢ μὲ πιὸ φωτισμένες πολιτικὲς ἀντιλήψεις, μὲ ἄλλες λέξεις ἓνα λόγιο ἰδεολογικὰ τοποθετημένο μέσα στὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Συνεπῶς δὲν θὰ σφάλουμε ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ λογίου προσιδιάζει περισσότερο στὸν Στέφανο Κουμανούδη.¹⁵

Πραγματικά, πῶς θὰ μπορούσε νὰ συμμερισθῇ ὁ Κουμανούδης τοὺς φόβους ὅτι θὰ γινόταν πρόξενη θρησκευτικοῦ σκανδαλισμοῦ ἢ δημόσια ἐκτίμησις τοῦ κοραϊκοῦ διαλόγου γιὰ τὸ ἅγιο φῶς, ὅταν ὁ ἴδιος ἀργότερα δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ ἐλέγξῃ, πάλι μὲ τὸ στόμα τοῦ Κοραῆ, ὀρισμένες ἀπαράδεκτες γιὰ τοὺς σύγχρονους ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ παράδοση μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ ἱεραρχία;¹⁶ Ἀκόμη, ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς

14. Τὰ μετὰ θάνατον, Α', σ. ξβ'.

15. Βλ. γι' αὐτὸν Ἀλέκου Γ. Παπαγεωργίου, *Στέφανος Κουμανούδης, (1818-1899). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, «Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμάντον», Ἀθήνα 1940, σ. 331-350, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Χρήσιμη καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Α. Βέη, *Ἑμμετρα Στ. Κουμανούδη*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον Ὁρακικοῦ Ὁθσαυροῦ», τόμος 14, Ἀθήνα 1949. Πολύτιμες, γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Κουμανούδη στὸ χῶρο τοῦ

Διαφωτισμοῦ, οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὸν ποὺ περνοῦν στὶς μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ γιὰ τὸν Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο, βλ. κυρίως, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα 1970, σ. 25.

16. Στεφ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*. Ἀθήνα 1883, σ. 249. Πρόκειται γιὰ σχόλια σφίς λέξεις «παναγιώτατος» καὶ «οἰκουμενικὸς πατριάρχης».

— ἐξίσου, καθὼς ξέρουμε, συνδεδεμένους μὲ τὴ δυναστεία¹⁷ — θὰ μποροῦσε νὰ διαφωνήσῃ μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ δεύτερου διαλόγου παρὰ ὁ λιγότερο φιλόσοφος καὶ ὁ λιγότερο ἱστορικός ; Ἡ εὐθύγραμμη καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ξεκάθαρη σκέψῃ τοῦ κλασσικοῦ φιλόλογου, ὅπως ἦταν ὁ Κουμανούδης, ἀσφαλῶς θὰ δυσκολευόταν νὰ δικαιολογήσῃ, πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιδοκιμάσῃ, τοὺς συλλογισμοὺς τῶν δύο ἄλλων, τοῦ φιλόσοφου τῆς ὁμόδας, Φίλιππου Ἰωάννου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ, Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, σχετικὰ μὲ τὶς προεκτάσεις τὶς ὁποῖες ἐκεῖνοι διέβλεπαν ὅτι θὰ εἶχε γιὰ τὸ πολιτικὸ καθεστῶς ἡ δημοσίευση τοῦ διαλόγου. Ἀλλ' ἐπιτέλους ἡ ἀνατύπωση ἐνὸς βιβλίου εἶναι καὶ ζήτημα ποὺ ἐμπίπτει στὸ χῶρο καὶ στοὺς νόμους τῆς βιβλιογραφικῆς ἐπιστήμης, καὶ ὁ Κουμανούδης, τὸ ἴδιο ἱκανὸς βιβλιογράφος ὅσο καὶ ἑλληνιστής, πιθανὸν δὲν θὰ θέλῃσῃ νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομά του μὲ ἓνα βιβλιογραφικὸ ἀτόπημα εἰς βάρος μάλιστα τῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ, τόσο ἱερῆς γι' αὐτόν.

Τὸ τελευταῖο σχόλιο ἀναφέρεται στὸν ἐπίλογο τῆς εἰσηγήσεως. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐκτεθῇ τὸ ἱστορικὸ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Κοραῆ καὶ νὰ περιγραφῇ ἡ συγκίνηση τὴν ὁποία προκάλεσε τὸ γεγονὸς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἐχουν ὅμως, νομίζω, τὴ θέση τους ἐδῶ οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὴν ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐνὸς ἀκόμη σύγχρονου λογίου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μνημονεύθηκε πολλὰς φορὲς μέσα σὲ τούτῃ τῇ μελέτῃ: τοῦ Ἀνδρέα Μάμουκα. Περιέχονται σ' ἓνα ἀνέκδοτο γράμμα του τῆς 7 Ἰουνίου 1875 πρὸς τὸν εὐρισκόμενον τότε στὸ Παρίσι Κωνσταντῖνο Σάθα, δυσμενῶς καὶ αὐτὸν διατεθειμένο ἀπέναντι στὴν ἀπόφαση τῆς μετακομιδῆς.¹⁸ «*Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Σου — γράφει στὸ φίλο του — βεβαιοῦμαι, ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισεν ὁριστικῶς τὴν ἐνθάδε μεταφορὰν τῶν λειψάνων τοῦ μακαρίτου Κοραῆ. Ἐάν τις ὑπάρχῃ παρὰ τοῖς ἀφ' ἡμῶν μεταστᾶσιν αἰσθησις τῶν καθ' ἡμᾶς γινομένων, ὑπολαμβάνω ὅτι, ἡ ψυχὴ τοῦ αἰοιδίμου Γέροντος δὲν θὰ εὐχαριστηθῇ ἐπὶ τῇ μετακινήσει τῶν λειψάνων του ἀπὸ τοῦ τόπου ἔνθα — ζῶν — προσδιώρισε νὰ μένωσιν*

17. Γιὰ τὶς σχέσεις καὶ τὴν πολιτεία τους ἀπέναντι στὸ θρόνο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 16, 21, Κωνστ. Ράδου, *Στέφανος Κουμανούδης, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕ*, Ἀθήνα 1930, σ. 7 κ.έ., καὶ Παν. Ν. Πατριαρ-

χέα, *Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ ἀπὸ καθέδρας Ἕλλην φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1936, σ. 20 κ.έ.

18. Τὸ γράμμα ἐπίσης στὴ συλλογὴ Ν. Καραβία. Οἱ ἀραιομένους λέξεις στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς στὸ πρωτότυπο εἶναι ὑπογραμμισμένες.

ἀναπανδόμενα αἰωνίως. Ἐπειδὴ ὁμως ὁ νεκρὸς δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ φωνάξῃ, ἢ, καὶ ἂν τὴν εἶχε, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ του ἐκ τῆς νεκρουπόλεως μέχρις ἡμῶν, ἃς γένη ὅπως ἀπεφάσισαν οἱ ἐν Μασσαλία· οἵτινες ὁμως, ἦτο δίκαιον, νομίζω — πρὶν ἢ προέλθωσιν εἰς τοιαύτην ἀπόφασιν— ν' ἀναλογισθῶσιν ὅτι, οὕτω πράττοντες, καταλιμπάνουσιν εἰς τοὺς ἀπογόνους των καινοφανῆ μιμήσεως τύπον. Αἱ διατάξεις τῶν ἐπιθανάτων εἰσὶ —καὶ πρέπει νὰ ᾧσι πανταχοῦ καὶ πάντοτε— Σεβασταὶ καὶ ἀμετακίνητοι. Ἡ ἀφ' ἡμῶν μετάστασις τοῦ ἀθανάτου Κοραῆ συνέβη ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ἡ Ἑλλὰς ἦτον ἐλευθερία καὶ βασιλευομένη. Καὶ ὁμως, ἡ τελευταία του θέλησις ἦτο: Νὰ κεῖται εἰς τὴν γῆν τῶν Παρισίων, τὴν Ἰσατῇ Ἑλλάδι πεφιλῆμεν ἡν αὐτῷ. Οἱ ἐν Παρισίοις πολυπληθεῖς φίλοι του συνειργάσθησαν μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν φωτισμὸν καὶ εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Πατρίδος του. Ὁ τάφος, ὁ κρύπτων ἐκεῖ τὰ λείψανά του, εἰς μὲν τοὺς Γάλλους θέλει ἐνθυμίζει πάντοτε τὴν ἑαυτῶν μετ' ἐκείνου συνεργίαν καὶ συσφίγγει τὸν μετὰ τῶν Ἑλλήνων πνευματικὸν σύνδεσμόν των· οἱ δὲ ἐκεῖσε χάριν σπουδῆς μεταβαίνοντες Ἑλληνόπαιδες, ἐπισκεπτόμενοι τὸν τάφον (οὐχὶ τὸ κενотάφιον) του, θέλουσι κινεῖσθαι εἰς μίμησιν αὐτοῦ, καὶ θερμαίνεσθαι εἰς τὸν τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐπιστήμης ἔρωτα ὅστις ἐφλόγιζε τὴν ἐκείνου καρδίαν. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Κοραῆ ὅ,τε Ἕλληνας καὶ ὁ Γάλλος θέλουσι προσέρχεσθαι μὲ κοινὸν αἶσθημα σεβασμοῦ, ἐνθυμούμενοι ὅτι ὁ ἐκεῖ κείμενος ἔνδοξος νεκρὸς, ἐν Γαλλίᾳ ἠρύσθη τὸ φῶς δι' οὗ ἐφώτισε τὴν ἀπ' αἰώνων ἐσκοτισμένην Πατρίδα του, καὶ διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν σοφῶν ὁδηγιῶν καὶ συμβουλῶν του τὴν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Ἄλλ' ἔστω! ἃς γένη —καὶ πάλιν λέγω— ὅ,τι ἤδη ἀπεφάσισαν οἱ εἰς οὓς ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τοῦ σπουδαίου ἔργου πρὸς διαιώνισιν τῆς μνήμης τοῦ ἀθανάτου Κοραῆ. Ὅπως δὲ Σὺ ὑπεῖξας, οὕτως ὑπέικω καὶ γῶ, οὐχὶ μεταμελόμενος, ἀλλὰ διότι οὕτως ἀπαιτεῖ τὸ Συνταγματικὸν πολίτευμα: ἡ τῶν πολλῶν ψῆφος νικᾷ».

Εἶναι φανερὴ ἡ ἀντιστοιχία ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ κείμενα τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς εἰσηγήσεως. Ὁ Μάμουκας δανείσθηκε τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ σχεδὸν τὴν γλώσσα τῶν εἰσηγητῶν προκειμένου νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῆς μετακομιδῆς, τὴν ὁποία θεωροῦσε μὴ νόμιμη καὶ ἐθνικὰ ἄστοχη. Πρέπει νὰ τὸν μεμφοῦμε γι' αὐτό; Στὴν περίπτωσιν μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς, ὅπου ἀδυνατίζουν οἱ περιορισμοὶ τῆς δημοσιότητος καὶ ὅπου ἡ ἀμεσότης τοῦ λόγου δικαιολογεῖ κάποτε καὶ ἀμβλύνει τυχὸν παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα,

θα ήταν άδικο να δεχθούμε ότι αποτελεί πράξη επιλήψιμη τὸ νὰ οἰκειοποιηθῇ κανεὶς ἰδέες τρίτων, ὅταν μάλιστα συμβαίνει νὰ τὶς ἔχη ἐνστερνισθῇ ἀπόλυτα.

Έμμ. Ν. Φραγκίσκος

19. Ἀντίθετα εἶχε χρέος ὁ χιώτης λόγιος νὰ μὴ ἀποσιωπήσῃ τὴν πηγὴ του ὅταν ἐδημοσίευσε στὴ «Νεοελληνικὴ Φιλολογία» τοῦ Σάθα τὴν βιογραφία

τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου· βλ. σχετικὰ μ' αὐτὸ Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ὁ «Νέος Ραψάκης», π. «Ὁ Ἑρανιστῆς», 6 (1968) σ. 1, σημ.